

Omgaan met radicalisering

Vier overwegingen bij een Vlaams beleid inzake radicalisering

Jorg Kustermans

Rapport

Maart 2015

Inhoudstafel

1	RADICALISERING ALS BELEIDSPROBLEEM	2
2	VIER OVERWEGINGEN BIJ HET VLAAMSE RADICALISERINGSBELEID	5
3	SUGGESTIES VOOR EEN BELEIDSGERICHTE ONDERZOEKSAGENDA	18
	EINDNOTEN	20

1 Radicalisering als beleidsprobleem

De radicaliseringproblematiek staat zeker sinds het midden van de jaren 2000 op de Europese beleidsagenda. In het voorjaar van 2004 ontploften een reeks bommen op een aantal Madrileense forensentreinen. In de zomer van 2005 volgde een gelijkaardige aanslag op het metronet in Londen. In beide gevallen werden de daders omschreven als “door Al-Qaida geïnspireerde” groeperingen. In deze context ontstond een Europawijd discours over “gewelddadige radicalisering,” waarin de Nederlandse, Engelse en bovenationale Europese overheden een belangrijke voortrekkersrol speelden.¹ Frankrijk toonde zich lange tijd terughoudend. Het land was natuurlijk bezorgd om de mogelijkheid van terroristische aanslagen maar hanteerde het radicaliseringsparadigma minder nadrukkelijk in zijn aanpak ervan.² België stapte wel mee in de Europese beleidsnarratief. Het Ministerieel Comité van 25 maart 2005 keurde het Actieplan Radicalisme goed,³ deels gemotiveerd door de vaststelling dat een deel van de daders van de aanslagen in Madrid in België geradicaliseerd zouden zijn.⁴ Het belang van beleidsinitiatieven kreeg later dat jaar bevestiging toen Muriel Degauque, een vrouw afkomstig Charleroi, een zelfmoordaanslag pleegde in Irak.

In Vlaanderen neemt de beleidsaandacht voor radicalisering – als een eventuele voorbode van terrorisme – pas echt een vlucht wanneer in de loop van 2013 berichten binnenlopen dat vanuit onze contreien een disproportioneel aantal jongeren naar Syrië trekken om te strijden tegen het regime van Bashar Al-Assad.⁵ Dit wekt verontrusting; een verontrusting die toeneemt naarmate de configuratie van het Syrische conflict verandert en duidelijk wordt dat een groot deel van de Vlaamse Syriëgangers aan de zijde van Islamitische Staat vecht. De verontrusting wordt aangevuld met verwarring wanneer blijkt dat ook een redelijk aantal meisjes en vrouwen, soms ook gezinnen, naar Syrië is getrokken, en de verontrusting slaat om in angst wanneer in mei 2014 een aanslag wordt gepleegd op het Joods Museum in Brussel, en begin 2015 een reeks aanslagen plaatsgrijpen in Frankrijk en Denemarken, terwijl in Verviers een cel werd ontmanteld voor ze kon overgaan tot een terreurdaad. In Brussel en Parijs werden de aanslagen gepleegd door zogenaamde terugkeerders.¹

Er ontstaat een *sense of urgency*. Het nemen van beleidsinitiatieven, ook op Vlaams niveau, wordt als dringend ervaren. Eerder hadden lokale gemeenten reeds hun onvrede uitgesproken met het gebrek aan Vlaams (en federaal) beleid inzake radicalisering.⁶ Met het aantreden van een nieuwe Vlaamse regering in 2014 komt hierin verandering. Minister Liesbeth Homans, die het Vlaamse beleid inzake radicalisering moet coördineren, brengt een conceptnota uit.⁷ Het Vlaams Parlement richt op 14 januari 2015 een commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering op die vijf hoorzittingen met experts en ervaringsdeskundigen organiseerde. Een brede waaier aan thema's en bevoegdheidsdomeinen komen aan bod onder de noemers veiligheid, onderwijs, welzijn en diversiteit. De werkzaamheden van de commissie kunnen onder meer uitmonden in een resolutie van het Vlaams Parlement.

Meestal wordt de rol van de Vlaamse overheid gesitueerd op het gebied van preventie, waarvan een recente resolutie van de VN Veiligheidsraad het belang onderstreepte.⁸ De conceptnota van

¹ De Deense dader verklaarde zich op facebook “trouw aan Islamitische Staat.” Hij had een geschiedenis in het Kopenhaagse bendeleven en verbleef in de periode voor zijn aanslag in de gevangenis voor een veroordeling van geweldpleging. Het lijkt er niet op dat hij ooit in Syrië verbleef of reëel contact had met Islamitische Staat. Mogelijk was hij rechtstreeks geïnspireerd door de aanslagen in Parijs. Cf., <http://edition.cnn.com/2015/02/17/europe/denmark-copenhagen-gunman/>

minister Homans richt zich inderdaad op de “preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme.” Vlaanderen is onder andere bevoegd voor onderwijs, jeugd, welzijn, werk, inburgering en integratie, stedenbeleid, media en cultuur. In al deze beleidsdomeinen ziet men mogelijkheden om zinvol te interveniëren of, in het geval van het stedenbeleid, om de ondersteunende rol van het Vlaamse beleidsniveau verder uit te bouwen. Ondertussen wordt binnen het Agentschap Binnenlands Bestuur een coördinerend ambtenaar aangesteld en wordt een overlegplatform opgericht met ambtenaren van verschillende Vlaamse administraties. Ook de Vlaamse Vereniging voor Steden en Gemeenten stelde ondertussen een medewerker aan die een helpdeskfunctie zal vervullen. Binnen deze structuren moet nu een inhoudelijk beleid uitgewerkt en geïmplementeerd worden. Dit beleid zal binnentreden in, en interageren met, beleidsdomeinen die reeds sterk geïnstitutionaliseerd zijn, hun eigenheid kennen, en prioriteiten gedefinieerd hebben binnen beperkte budgettaire kaders.

Deze nota biedt een aantal overwegingen ter ondersteuning van de ontwikkeling van dit beleid. We formuleren deze overwegingen naar aanleiding van de bijdragen aan en de debatten tijdens de hoorzittingen van de commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering. De vier overwegingen die hier voorliggen zijn zeker niet de enige lessen die konden worden getrokken uit de rijkdom aan informatie en inzichten die tijdens de hoorzittingen aan bod kwam. Er wordt bijvoorbeeld weinig of niet ingegaan op vraagstukken van bestuurskundige aard.

Binnen de beleidsinhoudelijke discussie, vestigen we de aandacht op vier overwegingen. Deze overwegingen bespreken het radicaliseringsproces in omgekeerd chronologische volgorde. Een eerste overweging behandelt het uiteindelijke grensoverschrijdende gedrag dat de aanleiding vormt voor het Vlaamse radicaliseringsbeleid. In de tweede overweging bespreken we het eigenlijke radicaliseringsproces dat gemeenlijk als oorzaak wordt gezien van dat grensoverschrijdende gedrag. De derde overweging bespreekt dan de vermeende “oorzaak van de oorzaak”, namelijk hoe radicalisering gebeurt binnen een maatschappelijke context en, in min of meerdere mate, gevoed wordt door die context. De vierde overweging, ten slotte, behandelt de manier waarop het beleid, inclusief het specifieke radicaliseringsbeleid, mee vorm geeft aan diezelfde maatschappelijke context. Specifieker werken we de volgende stellingen uit.

1. De meest duidelijke en meest evident problematische manifestatie van de huidige radicaliseringsproblematiek toont zich in het plegen van terroristisch geweld en het vertrek naar Syrië. Een adequate inschatting van de strijd in en de migratie naar Syrië helpt ons om het radicaliseringsfenomeen in onze maatschappij beter te beschrijven en een beleidsmatig antwoord vorm te geven.
2.
 - a. Radicalisering is een proces dat zich niet enkel op individueel niveau voltrekt. Ook groepen kunnen radicaliseren. De ontwikkelingsprocessen die individuele en groepsradicalisering stuwen kunnen sterk verschillen.
 - b. Religieuze radicalisering leidt tot een fundamentalistische godsdienstbeleving. In een gesecculariseerde samenleving wordt religieuze radicalisering als confronterend ervaren. Religieuze radicalisering hoeft niet per se tot geweld te leiden.
3. De invloed van maatschappelijke achterstelling op radicalisering is wellicht reëel, maar niet rechtstreeks. De integratieparadox bestaat maar neemt de invloed van maatschappelijke achterstelling niet weg. Op het eerste gezicht bestaat de integratieparadox erin dat hoogopgeleide, relatief welstellende jongvolwassenen deelnemen aan de jihad. Maar de echte integratieparadox is dat betrokkenheid op de samenleving zich manifesteert als isolement.

4. Een radicaliseringsbeleid ontvouwt zich binnen een bredere samenleving en zal beïnvloeden hoe deze samenleving – en specifieke deelgroepen binnen die samenleving, inclusief de primaire doelgroep – mobiliseert rond het fenomeen radicalisering. Het valt niet uit te sluiten dat goedbedoelde initiatieven tot contraproductieve resultaten leiden.

Deze nota werkt terug van gevolgen naar oorzaken en van handelingen naar hun context. Een belangrijke reden is dat de “handelingen” en de “gevolgen” objectiever te beschrijven zijn dan de “oorzaken” en “context.” Een andere reden is dat de beschrijving die we geven van een handeling zal beïnvloeden welke oorzaken en welke context we van invloed achten op die handelingen. De nota wil waarschuwen voor te snelle of te eenzijdige beschrijvingen van zowel de oorzaken als de gevolgen. Er is veel dat nog niet geweten is. Wel biedt de nota een kader aan dat moet toelaten om ons begrip van het radicaliseringsfenomeen – haar manifestatie en haar achtergronden – mettertijd verder en steeds correcter in te vullen. Waar noodzakelijk en mogelijk hebben we ons ook aan een eerste empirische beschrijving gewaagd. Dit gebeurt met name in de eerste overweging. In een laatste hoofdstuk van deze nota schetsen we ook een onderzoeksagenda rond radicalisering als beleidsprobleem, die er deels op gericht is om de andere drie overwegingen op termijn eveneens meer empirische of praktische invulling te geven.

2 Vier overwegingen bij het Vlaamse radicaliseringsbeleid

I. De meest duidelijke en meest evident problematische manifestatie van de huidige radicaliseringsproblematiek toont zich in het plegen van terroristisch geweld en het vertrek naar Syrië. Een adequate inschatting van de strijd in en de migratie naar Syrië helpt ons om het radicaliseringsfenomeen in onze maatschappij beter te beschrijven en een beleidsmatig antwoord vorm te geven.

Hoe men een beleidsobject definieert, beïnvloedt het beleid dat men zal voeren. Een brede definitie van armoede levert een ander armoedebestrijdingsbeleid op dan een enge definitie van armoede. Op een zelfde manier zal een radicaliseringsbeleid een andere vorm aannemen of andere accenten krijgen afhankelijk van hoe men het radicaliseringsprobleem duidt. Een centrale vraag is wat als grensoverschrijding geldt of als dusdanig ervaren wordt en waarop dus een antwoord moet worden geboden. Een repressief radicaliseringsbeleid kan werken met duidelijke, in de strafwet bepaalde grenzen. Wanneer een persoon zich aansluit bij een terroristische groep, of in binnenland of buitenland een terroristische handeling stelt, kan er ingegrepen worden.

Een preventief beleid wil eerder ingrijpen. Niettemin houdt ook een preventief beleid zijn oorspronkelijke aanleiding best in het vizier. Tijdens de hoorzittingen van de commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering fungeerde de figuur van de Syriëstrijder als motiverende aanleiding. De getuigenissen van twee moeders over de impact van het vertrek van hun zonen aan het einde van de reeks hoorzittingen benadrukten dit. Hun getuigenis suggereerde evenwel dat het vertrek naar Syrië misschien een complexere onderneming is dan het zich willen aansluiten bij een terreurgroep. Een preventief beleid kan er baat bij hebben om die suggestie ter harte nemen en op zoek te gaan naar de precieze betekenis van het vertrek naar Syrië. Een korte analyse van de interpretatie die een Antwerpse rechtbank onlangs aan het vertrek gaf, helpt om de grenzen van een probleemdefinitie die vanuit een louter repressief perspectief vertrekt te begrijpen.

Recent veroordeelde de Antwerpse rechtbank van eerste aanleg vijfenveertig leden van Sharia4Belgium op basis van de terrorismewet. In haar vonnis stelde de rechtbank dat “uit het strafdossier blijkt dat [Sharia4Belgium] gewelddadige jihadistische strijd wilde voeren overal in de wereld, in eender welk oorlogsgebied. De Syrische oorlog was een uitgelezen kans voor Sharia4Belgium,” vervolgt de rechtbank, “om deze strijd in de praktijk te brengen.”⁹ De veroordeling van de rechtbank, en de bewijsvoering in het vonnis, vat mooi samen hoe “radicalisering” doorgaans als beleidsprobleem wordt gedefinieerd: de charismatische leider van Sharia4Belgium kreeg door middel van een actieve rekruteringsstrategie een aantal beïnvloedbare jongeren in zijn greep. Zij geraakten in de ban van een gevaarlijke interpretatie van de Islam die de fysieke Jihad bepleit. Met de vernieling van het Molenbeekse commissariaat, in de marge van een protest tegen het verbod op het dragen van de Niqab, beging de groep een eerste (proto-)terroristische daad. Wanneer de burgeroorlog in Syrië uitbreekt, werden de leden van Sharia4Belgium aangespoord om te gaan strijden aan de zijde van Al-Nusra en vervolgens van Islamitische Staat. In die context plegen ze dan effectief terroristische of oorlogsdaden. De rechtbank acht de leider van de groepering, die zelf niet naar Syrië getrokken is, verantwoordelijk

voor de radicalisering van jongeren. Hij “indoctrineerde en isoleerde [deze jongeren] van hun natuurlijke familiale omgeving.”¹⁰

Het gangbare discours samengevat: “radicalisering overkomt kwetsbare jongeren. Ze vallen viaonselpraktijken ten prooi aan kwade krachten. Radicalisering vergoelijkt zich in ideologische of religieuze termen, maar dit is slechts een schaamlap die de ware doelstellingen verhult, namelijk het grijpen naar geweld. De band met geweld wordt intrinsiek geacht en het is terroristische geweldspleging die het uiteindelijke probleem vormt.” *Deze interpretatie heeft het voordeel van de helderheid. Men kan er ook redelijk duidelijke beleidsacties aan koppelen. Beleidsmatig impliceert ze een sterke inzet op de werking van de inlichtingendiensten alsook een preventieve inzet op het verhogen van de weerbaarheid van jongvolwassenen opdat zij zouden kunnen weerstaan aanonselpraktijken.* Dit zijn enkele van de speerpunten van het federale radicaliseringsbeleid.

Een omvattender preventief radicaliseringsbeleid kan een dergelijke eenduidige interpretatie niet hanteren. Net omdat het wil ingrijpen in een fase van een proces waar van geweld nog geen sprake is, zal de grens die het trekt altijd vager zijn dan de juridische grens die een rechtbank kan en moet hanteren. De vraag welke signalen om verscherpte aandacht vragen en wanneer aan de alarmbel moet worden getrokken, is een reële en moeilijke vraag voor ouders en familieleden en voor eerstelijnsverleners in het onderwijs, in de welzijnssector en in het jeugdwerk.

Een preventief radicaliseringsbeleid mag een dergelijke eenduidige, eenvoudige interpretatie ook niet hanteren *omdat het een te simpele weergave van de feiten betreft.* Volgens de laatste, publieke cijfers (4 maart 2015) over de afreis naar Syrië kent België 425 volwassen vertrekkers (en een ongekend aantal minderjarigen), voornamelijk uit Vlaanderen.¹¹ Dit is in verhouding tot de bevolkingsaantallen veel. Meer algemeen is op Europees niveau opgemerkt dat, in de recente geschiedenis, vanuit relatief rijke Westerse landen nooit zoveel “foreign fighters” zijn vertrokken.¹² Binnen deze groep zijn verschillende types jihadis te onderscheiden. Bilal Benyaich somde tijdens de hoorzittingen zes verschillende types op: de loser-jihadi, de hardcore-jihadi, de romanticus, de rebel, het kuddedier, de opportunist en de nationalistische strijder (waartoe hij ook de Europese Koerden rekent die meestrijden met de Peshmerga).¹³

Nog een opmerkelijk gegeven bij het huidige vertrek naar Syrië, dat tenminste vanuit Europees perspectief nieuw is, is dat niet enkel jongemannen maar ook meisjes, vrouwen, en gezinnen naar het Syrische grondgebied trekken. *De blijvende stroom van Syriëgangsters en het diverse profiel ervan kan zinvol begrepen worden in het licht van de opkomst, de transformatie en het succes van Islamitische Staat. Door een scherper inzicht te krijgen in het fenomeen Islamitische Staat en in de specifieke aantrekkingskracht ervan op inwoners van Westerse landen, kunnen we de radicaliseringsproblematiek correcter definiëren en ons beleid op de juiste doelen richten.* In ieder geval lijkt de redenering van de Antwerpse rechtbank van eerste aanleg dat “eender welk oorlogsgebied” zou voldoen, onjuist.

Islamitische Staat ontstond in 2003 als reactie op de Amerikaanse aanwezigheid in Irak. De groep allieerde zich een tijd met Al-Qaida maar de relatie stond steeds op gespannen voet.¹⁴ Beide organisaties maken gebruik van terroristische tactieken. Ook streven beide organisaties een zelfde doel na, namelijk het herenigen van de umma – de gemeenschap van gelovigen – onder bewind van een (salafistisch, soennitisch) kalifaat. Maar waar Al-Qaida met name het deterritorialiserende aspect van deze strategie ten uitvoer bracht door transnationale terroristische activiteiten te organiseren (voornamelijk binnen de moslimwereld), legt Islamitische Staat veel meer nadruk op het herterritorialiserende aspect.¹⁵ Het vestigen van een reël kalifaat wordt belangrijker dan het geografisch eerder abstracte herenigen van de umma.

Audrey Kurth Cronin, een Amerikaanse waarnemster, schrijft dat “if ISIS is purely and simply anything, it is a pseudo-state led by a conventional army.”¹⁶ Loretta Napoleoni deelt haar overtuiging wanneer ze schrijft dat “the Islamic State shares in the ambitious goals of the founders of the European nation state, articulating these goals in a contemporary and modern way.”¹⁷ Concreet uit zich dit in de controle over een uitgebreid territorium met een bevolking van ongeveer acht miljoen mensen, alsook controle over een aantal grote olievelden waaruit ze financiële middelen put. Islamitische Staat gedraagt zich als een staat: ze organiseert belastingen en sociale diensten, slaat munten, bewaakt de openbare orde, doet aan “nationbranding” en publieksdiplomatie. Analytisch is het zinvol om de Islamitische Staat als een proto-staat te beschouwen die ook terroristische tactieken hanteert. Let wel: Islamitische Staat blijft voorlopig vooral een fragiele, *de facto* staat. Om tot *de jure* staat te evolueren zou de groep door de internationale gemeenschap als dusdanig erkend moeten worden en dit is niet aan de orde, net omdat ze ook terroristische tactieken hanteert, waarvan de uitgebreid gemediatiseerde onthoofdingen de schokkende illustratie vormen.

Het valt niet uit te sluiten dat sommige individuen naar Syrië afreizen vanwege een “pathologische” fascinatie voor geweld en dat het plegen van monstrueus geweld voor hen een doel op zich vormt. In de mate dat ze dader en/of getuige zijn geweest van deze gewelddaden, is er ook reden tot bezorgdheid en ondersteuning bij een eventuele thuiskomst. Om de huidige manifestatie van het fenomeen “radicalisering” beter te begrijpen, inclusief de blijvende stroom Syriëreizigers, is het evenwel nuttig om het “barbaarse geweld” binnen zijn bredere proto-statelijke context te plaatsen.¹ Het is immers binnen de milities van deze proto-staat, die op streng-religieuze en totalitaire leest geschoeid is, dat de meeste van de Vlaamse syriëstrijders ondertussen actief zijn en verwickeld zijn in een burgeroorlog. Het is ook naar die proto-staat dat de meisjes, vrouwen en gezinnen afreizen. Zij reizen naar het kalifaat, niet naar een terreurgroep. Een recent rapport spreekt daarom terecht over “de migratie” van Westerse vrouwen naar door Islamitische Staat gecontroleerd gebied. Hun uitgesproken doel is om te gaan wonen in een land waar ze hun religie in zuivere vorm kunnen beleven.¹⁸ Ze legitimeren vaak het geweld van de mannelijke strijders – de moedjahedien – maar hebben niet per se de bedoeling of de drang om zelf ook geweld te plegen.¹⁹

De meisjes en vrouwen zien vooral ook een kans om een concrete bijdrage te leveren aan dit staatsopbouwende project als moeders, verpleegsters, en leerkrachten. Anderen hanteren een meer verheven register en benadrukken het millenaristische karakter van het project van Islamitische Staat en het bevrijdende vooruitzicht om hieraan deel te nemen.¹¹

Westerlingen – dit wil zeggen mannen en vrouwen, minderjarigen en meerderjarigen, uit Westerse landen – nemen dus deel aan een “ethno-religieuze” en “millenaristische”, staatsopbouwende onderneming, binnen welke context sommigen van hen terroristische daden stellen. Behalve de kans om geweld te plegen, vinden ze er, naar hun eigen inschatting, een *verankerend, historisch betekenisvol project*. Een dergelijk project kan zowel een antwoord bieden op een psychologische behoefte, zoals in de interpretatie van de Antwerpse rechtbank van eerste aanleg wordt verondersteld (beïnvloedbare individuen), als op een maatschappelijke of politieke behoefte (miskenning van burgerschap, ervaring van betekenisloosheid). Dat ze dreigen teleurgesteld te

¹ Over de eerste groepen Belgische Syriëstrijders wordt gezegd dat ze veelal bij Al-Nusra terecht kwamen, wat de claim over het belang van de betekenis van Islamitische Staat in zekere zin relativeert. Merk evenwel op dat ook Al-Nusra van in het begin een territoriale doelstelling nastreefde in Syrië. Cf. Jones, Seth. 2013. Syria’s growing jihad. *Survival: Global Politics and Strategy*. 55 (4): 53-72.

¹¹ In ‘Lure of the Caliphate’ citeert Malise Ruthven een française, Adèle, die aan haar moeder uitlegt waarom ze naar Syrië trok: “It’s the end of the world, Mamaman. There is too much misery, too much injustice ... And everyone will end up in hell. Except for those who have fought with the last Imam in the Sham [i.e., Syria], except for us.” <http://nybooks.com>

worden in deze hoop, is een belangrijke overweging in de vormgeving van een eventueel beleid – en meer nog onze houding – ten aanzien van terugkeerders. Het bevestigt het belang om een humaniserende, empathische houding aan te nemen ten aanzien van hen die vertrokken zijn (zonder evenwel hun morele en juridische verantwoordelijkheid voor eventuele geweldsdaden te miskennen). Dit geldt zeker voor de minderjarigen die in zekere zin als kindsoldaten fungeren binnen de milities van Islamitische Staat. Herintegratie in de samenleving wordt de primaire doelstelling: in het geval van de minderjarige strijders omdat we hiertoe volgens internationaal recht verplicht zijn,²⁰ in het geval van jongvolwassenen omdat hun gedrag, zoals beschreven, uitdrukking lijkt te geven aan een wens om “ergens bij te horen.”

Er volgt nog een tweede implicatie uit bovenstaande schets. *Een preventief radicaliseringsbeleid dat de religieuze dimensie negeert, dat te eenzijdig de sociaal-economische grondslag benadrukt, of religieuze onoprechtheid veronderstelt, dreigt een belangrijk deel van het fenomeen te miskennen.* De religieuze betekenis van het vertrek naar Islamitische Staat lijkt diepgaander dan typisch wordt gedacht.¹ Vaak wordt de rol die religie speelt in deze context geminimaliseerd door de gebrekkige theologische kennis van Jihadi's op de korrel te nemen. Maar religieuze beleving laat zich niet herleiden tot theologie.²¹ Ze toont zich ook in (een behoefte aan) rites, piëteit, en kerkdeelname (in brede zin). Het vertoog en de praktijk van Syriëgangers is duidelijker religieus in deze laatste betekenis.²² Dat het religieus-geografische discours van Islamitische Staat een sterk verankerende dimensie heeft, werpt moeilijke vragen op voor de interpretatie die we aan deze religieuze dimensie van het huidige radicaliseringsfenomeen willen geven.

¹ Anderen schatten de betekenis van religie minder hoog in en verwijzen voornamelijk naar de jonge leeftijd van de nieuwe generatie Europese strijders, cf. Coolsaet, Rik. 2015. What Drives Europeans to Syria, and to IS? Insights From the Belgian Case. *Egmont Paper 75*. Gent: Academia Press.

Ila. Radicalisering is een proces dat zich niet enkel op individueel niveau voltrekt. Ook groepen kunnen radicaliseren. De ontwikkelingsprocessen die individuele en groepsradicalisering stuwen kunnen sterk verschillen.

Ilb. Religieuze radicalisering leidt tot een fundamentalistische godsdienstbeleving. In een gesecculariseerde samenleving wordt religieuze radicalisering als confronterend ervaren. Religieuze radicalisering hoeft niet per se tot geweld te leiden.

Radicalisering geldt in het beleidsdiscours als een belangrijke oorzaak van terroristisch geweld.¹ Soms wordt de notie geïdentificeerd met ongebreideld fanatisme of het verlies van elke vorm van rationaliteit en zo schijnbaar plausibel en intrinsiek in verband gebracht met als barbaars ervaren terreurdaden. Deze interpretatie is moeilijk in overeenstemming te brengen met wat algemeen geweten is over hoe terrorisme werkt en wat specifiek geweten is over de activiteiten van Islamitische Staat. De organisatie en (de meeste van) haar leden, inclusief de buitenlandse strijders, handelen volgens vele waarnemers doelrationeel.²³ Deze vaststelling geeft aan hoe belangrijk het is om aan het centrale concept van een eventueel radicaliseringsbeleid zorgvuldig invulling te geven, niet in het minst omdat de betekenis die we aan radicalisering geven de doelstellingen van het preventieve beleid – en de normatieve grenzen die het trekt – zal bepalen.

De conceptnota van minister Liesbeth Homans bijvoorbeeld is gericht op de “preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme.”²⁴ Deze omschrijving omvat een ambiguïteit. Ze suggereert dat het niet enkel de bedoeling is om extremisme en terrorisme te voorkomen, maar ook om radicalisering als dusdanig te voorkomen. De benaming van de commissie binnen het Vlaams Parlement – “commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering” – ontsnapt niet volledig aan deze onduidelijkheid, ondanks de vele statements tijdens de hoorzittingen, inclusief van volksvertegenwoordigers, dat radicalisme een positieve kracht voor noodzakelijke maatschappelijke hervormingen kan zijn. In Europese beleidskringen zijn *definities gangbaar die radicalisering definiëren in termen van een anti-democratische gezindheid en de bereidheid tot geweld.*²⁵ Dit laat geen positieve waardering van de term of van het fenomeen toe. Het is, zoals gezegd, nuttig om hier enige helderheid te scheppen. Definities blijven niet zonder gevolg. Ze beïnvloeden beleidskeuzes.

Radicalisering betekent “radicaal worden.” Deradicaliseren betekent dat men radicaliteit achter zich laat. Radicaliseren kan men in allerlei ideeën, overtuigingen en levensstijlkeuzes. Radicalisering is niet eigen aan religieuze groeperingen. Jonathan Israel schreef een belangrijk boek over de “radicale verlichting”²⁵ en sociologen wezen eerder op de ontwikkeling van radicale facties binnen de Zwart-Amerikaanse burgerrechtenbeweging.²⁶ Radicalisering wordt in de huidige debatten typisch geduid als een proces dat individuen overkomt en, dientengevolge, gemeten op het niveau van de individuele respondent. Het onderzoek dat professor Lieven Pauwels presenteerde tijdens de hoorzittingen vormt hiervan een goed voorbeeld.

¹ In de wetenschappelijke literatuur bestaat veel scepsis over de analytische waarde van de term radicalisering. Vgl. Sedgwick, Mark. 2010. The Concept of Radicalization as a Source of Confusion. *Terrorism and Political Violence* 22 (4): 479-494.

²⁵ De Deense inlichtingendienst, bijvoorbeeld, definieerde radicalisering als “een proces waarbij een persoon steeds meer bereid is om zich te bedienen van ondemocratische of gewelddadige middelen, inclusief terrorisme, in een poging om een specifiek politiek of ideologisch doel te bereiken.” Vgl. Schmidt, Alex. 2013. Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. *International Centre for Counter-Terrorism (ICCT) Research Paper*, p. 12.

Maar ook organisaties kunnen radicaliseren, een proces dat moeilijk herleid kan worden tot het niveau van de individuele leden, maar zinvol geduid kan worden met verwijzing naar een dynamisch proces van factievorming. Binnen een bepaalde beweging ontstaan geleidelijk splinterbewegingen die de bestaansredenen van de beweging willen herbevestigen en willen beschermen tegen de vermeende aantasting ervan binnen de bredere beweging.

Religieuze radicalisering bestaat zowel op individueel als op organisatie- of bewegingsniveau. Een individu kan in de ban geraken van een radicale interpretatie van een geloofsleer. Omtrent bekeringen en bekeerlingen wordt soms gesteld dat ze geneigd zijn tot radicale vormen van godsdienstbeleving.²⁷ Ook niet-bekeerlingen kunnen in dezelfde ban geraken. In de context van individuele (religieuze) radicalisering is het niet zinloos om een link te maken met een onstabiele persoonlijke identiteit of met individuele crisismomenten, hoewel het verband niet noodzakelijk is. Wanneer een organisatie radicaliseert gebeurt dit, zoals aangestipt, gewoonlijk binnen een sociale context die gekenmerkt wordt door wedijver tussen sektes of facties. Dit proces kan men onmogelijk herleiden tot de optelsom van individuele, persoonlijke crisissen. Het is een onherleidbaar maatschappelijk fenomeen. Indien er identiteitsvorming in het spel is, betreft het groepsidentiteiten, en dientengevolge een complex spel van wederzijdse “identiteitstoeschrijving”. In de mate dat in dit proces een individuele identiteitscrisis wordt ervaren, is dit minder het gevolg van een gebrek aan psychologische weerbaarheid van de betrokken persoon, dan de eventuele ervaring van een discrepantie tussen het zelfbeeld (dat best positief kan zijn) en de toegeschreven identiteit (wanneer deze negatief of onherkenbaar is).²⁸ Kortom, de mechanismen en processen die individuele en collectieve radicalisering stuwen, zijn van sterk verschillende aard.

Radicalisering beschrijft een proces. In een religieuze context leidt dergelijk radicaliseringsproces tot zogenaamd *fundamentalisme*.²⁹ Malise Ruthven benadrukt dat “fundamentalisme” een product van de moderniteit is, dat het een teruggrijpen naar zekerheid inhoudt in een seculariserende context. Traditionele godsdienstbeleving heeft niet de nood om fundamenteel te zijn omdat ze niet wezenlijk in vraag wordt gesteld of onder druk staat. Radicalisering gebeurt, zoals gesteld, altijd binnen een maatschappelijke context.

Het fundamentalisme dat mensen vandaag aanspoort om naar Syrië af te reizen en om geweld te plegen, wordt gebruikelijk omschreven als *salafisme*. Dit salafisme vormt een “sekte”, een godsdienstige splinterbeweging, binnen de soenni islam. Zonder ons aan een theologische interpretatie te wagen, is het mogelijk om – langsheen een politieke as – drie vormen van salafisme te onderscheiden: een quiëtistische, een politieke, en een jihadistische. Elk van deze vormen van salafisme kunnen geïnterpreteerd worden als een product van radicalisering, zo niet van individuele radicalisering (al was het maar omdat men in een salafistische context geboren kan worden) dan minstens van sektarische radicalisering. Maar niet elke vorm van salafisme kan *intrinsiek* met de keuze voor geweldpleging in verband gebracht worden. Integendeel: *een quiëtistisch salafist zal het gebruik van geweld verwerpen als onverenigbaar met een salafistisch ethisch kader. Dat een quiëtistisch salafisme kan fungeren als opstap naar een politieke of jihadistische variant ervan is wellicht waar. Dat er een inherente push zou bestaan om in die richting te evolueren is twijfelachtig.*³⁰ Of het quiëtistische salafisme een samenlevingsprobleem vormt, is een aparte vraag. Quiëtisme houdt een keuze in om zich te onttrekken aan de woelige buitenwereld. Bij het quiëtistische salafisme stelt men een drang vast om zich binnen de eigen groep te keren en ontwaart men, in Europese context, een neiging tot (zelf)segregatie.³¹

Bovenstaande analyse heeft de bedoeling om de betekenis van het centrale begrip – “radicalisering” – van een radicaliseringsbeleid enigszins uit te klaren. We maakten een onderscheid tussen radicalisering van een individu en radicalisering van groepen. Verder

betoogden we dat religieuze radicalisering naar een proces verwijst dat tot een fundamentalistische godsdienstsbeleving leidt, dat dit tot maatschappelijke uitdagingen kan leiden, maar dat dit op geen enkele manier geweldpleging hoeft te impliceren.

Voor wat de specifiekere invulling van het Vlaamse radicaliseringsbeleid betreft, moeten op basis van het voorgaande drie afwegingen worden gemaakt.

Een eerste afweging betreft de rol die quiëtistische salafisten kunnen spelen in de preventie van extremisme en terrorisme. Hierover schrijven Müller et. al.: “In manchen Fallen mögen sie bessere Chancen haben, junge Leute vom Weg in die Radikalisierung zurückzuholen als zeitgemässere Theologen.”³² Dit voorstel gaat verder dan de idee om ex-jihadisten te betrekken in deradicaliseringsprogramma’s, omdat men bij deze keuze niet inzet op het cultiveren van twijfel maar net aanvaardt dat de betrokken jongeren en jongvolwassenen op zoek zijn naar onwrikbare zekerheden. Tot nu toe werd er in Vlaanderen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Berlijn, overwegend gekozen om niet te veel met radicale moslimgroeperingen samen te werken.³³ Onafhankelijk of dit betekent dat men een middel uit handen geeft, is het belangrijk te beseffen dat men hiermee aangeeft dat de bezorgdheid van de beleidsmakers niet louter is dat mensen kiezen voor extremisme of terrorisme, maar dat het beleid zich, al dan niet bewust, op een breder maatschappelijk fenomeen richt, met name (religieuze) radicalisering.

Een tweede afweging betreft in welke mate het beleid wil focussen op religieuze radicalisering van moslims. Gegeven de dringendheid van het Syriëprobleem is zulke focus begrijpelijk, en uit de eerdere analyse van dit Syriëprobleem, leidden we ook af dat de nodige aandacht voor de religieuze dimensie wenselijk is. *Een expliciete focus op “moslimradicalisering” heeft in ieder geval het voordeel van de eerlijkheid en kan er, heel praktisch, ook voor zorgen dat binnen de hulpverlening doelgroepen worden bereikt die tot nu toe geen aansluiting vonden.*³⁴ Er schuilt niettemin een dubbel gevaar in dergelijke focus. Een is dat “de moslimgemeenschap” verder tot een “verdachte gemeenschap” verwordt, een stempel die ze nu reeds ten dele draagt. Een tweede, gerelateerde gevaar, waar ook de conceptnota van de Vlaamse Regering voor waarschuwt, is dat men de problematiek te zeer “culturaliseert.”³⁵ Religie is een transculturele menselijke praktijk. Fundamentalisme komt voor in alle religies. Radicalisering is niet eigen aan een religieuze context.

Een derde afweging vloeit voort uit de bovenstaande vaststelling dat elke vorm van radicalisering zich binnen een bredere maatschappelijk-politieke context ontwikkelt en dat radicalisering op groeps- of bewegingsniveau niet herleid kan worden tot de optelsom van individuele radicaliseringsprocessen. Ze is eerder de uitdrukking van een dynamiek tussen groepen – “minderheidsgroepen ten aanzien van meerderheidsgroepen” en “sektes versus andere sektes”. Deze vaststellingen wijzen erop dat niet kan worden volstaan met de ontwikkeling van individuele therapeutische programma’s of met het cultiveren van individuele weerbaarheid, maar dat ook moet nagedacht worden over de mogelijkheid om dit maatschappelijke proces te kanaliseren. Scholen, en ook het jeugdwerk, kunnen hier een belangrijke rol in spelen, zoals tijdens de hoorzittingen duidelijk werd. Maar er kan ook nagedacht worden over de organisatie en vormgeving van (wellicht lokale) maatschappelijke overlegstructuren.

III. De invloed van maatschappelijke achterstelling op radicalisering is wellicht reëel, maar niet rechtstreeks. De integratieparadox bestaat maar neemt de invloed van maatschappelijke achterstelling niet weg. Op het eerste gezicht bestaat de integratieparadox erin dat hoogopgeleide, relatief welstellende jongvolwassenen deelnemen aan de jihad. Maar de echte integratieparadox is dat betrokkenheid op de samenleving zich manifesteert als isolement.

Hoewel de hoorzittingen van de commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering ook aandacht schonken aan de strikte veiligheidsdimensie van de radicaliseringsproblematiek, ging de meeste aandacht naar de rol die onderwijs, welzijn, en (religieus) middenveld kunnen spelen in het voorkomen van radicalisering. Doorheen de interventies van experts en volksvertegenwoordigers weerklonken stemmen die wezen op het belang van grondoorzaken en voedingsbodems. Discriminatie op de arbeidsmarkt, (min of meer) latent racisme binnen de samenleving en blijvende sociaal-economische ongelijkheid werden vaak genoemd, niettegenstaande de invloed ervan ook soms gerelativeerd werd. In ieder geval lag de nadruk, in lijn met de Vlaamse bevoegdheden, op het nemen van preventieve initiatieven, een focus die ook bevestigd wordt in de conceptnota van minister Homans.

Een preventief beleid wil graag inspelen op de oorzaken van radicalisering om op die manier (onwenselijke vormen van) radicalisering te voorkomen zodat de keuze voor terreur zelfs niet overwogen wordt. Er bestaan operationele en structurele vormen van preventie. Operationale preventie is er op gericht om een effectieve geweldsdaad te voorkomen. Structurele preventie wil de voedingsbodem voor extremisme wegnemen. Structurele preventie van extremisme richt zich op het wegwerken van maatschappelijke ongelijkheden of onrechtvaardigheden die zinvol in verband kunnen worden gebracht met radicalisering en de keuze voor extremisme. In het licht van haar bevoegdheden is de rol van de Vlaamse Overheid in het kader van operationele preventie beperkt, hoewel de complexe discussie over de herdefinitie van het beroeps- en dienstgeheim in welzijnswerk en onderwijs eerder gesitueerd is binnen een operationeel preventief beleid. In de mate dat een hertekening van het beroeps- en dienstgeheim potentieel gevolgen heeft voor de vertrouwensband tussen de betrokken hulpverleners of leerkrachten en jongeren, en dientengevolge voor het vertrouwen dat (moslim)jongeren stellen in samenleving en overheid, grijpt zulke interventie ook in op structureel-preventieve initiatieven.

“Maatschappelijke ongelijkheden of onrechtvaardigheden” blijft een brede notie. Binnen het Vlaamse debat ontstond hierover de nodige commotie die, tijdens de hoorzittingen van de commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering, op de spits werd gedreven toen werd geopperd dat het radicaliseringsfenomeen gekenmerkt zou worden door een “integratieparadox”: aangezien er ook hoogopgeleiden en jongvolwassenen met middenklasse-achtergrond naar Syrië afreizen, zou een verklaring die de nadruk legt op sociaal-economische achterstelling niet voldoen.³⁶ Deze stelling – die als hypothese werd ingeleid – lokte tijdens en na de vergadering consternatie uit. Sommige academici reageerden instemmend.³⁷ Andere betrokkenen merkten op dat Syriëgangers uit welstellende milieus slechts een kleine minderheid vormden.³⁸

Opmerkelijk in het debat was dat een discussie over “oorzakelijkheid” vaak gekoppeld werd aan een debat over “schuld” en “verantwoordelijkheid.” De hypothese van de integratieparadox werd aangegrepen om een discussie aan te gaan over individuele versus maatschappelijke verantwoordelijkheid. Maar dit is een oneigenlijke vertaling van de discussie. De basale, sociologische vaststelling dat maatschappelijke structuren een invloed hebben op individuele kansen, keuzes en gedragingen, ontnemt mensen op geen enkel moment hun individuele, morele verantwoordelijkheid. Het ontkennen van individuele verantwoordelijkheid vanuit een

maatschappelijke analyse ontzegt de betrokken personen hun autonome wilsbekwaamheid en ontkent de betekenis van hun daden.³⁹ Tegelijk houdt het erkennen van individuele verantwoordelijkheid niet in dat maatschappelijke ongelijkheden, onrechtvaardigheden of trends geen oorzakelijke invloed uitoefenen of dat beleidsverantwoordelijken deze maatschappelijke factoren niet kunnen trachten te beïnvloeden. Veel hangt dan af van hoe men denkt dat de invloed van de maatschappelijke context op radicalisering precies werkt. Het is binnen dit vraagstuk dat de hypothese van de integratieparadox zich situeert

Zonder zicht op de relevante gegevens kan de empirische kwestie – welke de precieze correlatie is tussen sociaal-economische status op individueel niveau en de individuele kans op radicalisering - onmogelijk beslecht worden. Maar zelfs met de relevante data moeten de uiteindelijke bevindingen theoretisch geduid worden. Causaliteit, in menselijke processen, bestaat uiteindelijk enkel in de manier waarop we een bepaalde correlatie beredeneren. Toegepast op de “integratieparadox” kunnen we een aantal punten aanstippen.

- (1) Causaliteit is in sociaal-wetenschappelijk onderzoek bijna altijd een probabilistisch gegeven. Dat er ook hoogopgeleide moslims zijn, weerlegt niet dat meer moslims dan niet-moslims maatschappelijke achterstelling kennen. De cijfers in deze zijn bekend en sprekend. Evenmin betekent het feit dat sommige Syriëgangers relatief welstellend zijn vanuit een probabilistische logica niet dat sociaal-economische achterstelling geen risicofactor zou zijn die de kans op individuele radicalisering vergroot.
- (2) Oorzaken – dit wil zeggen causale factoren – kunnen eigenlijk nooit individueel gedrag verklaren. Zelfs indien achterstelling een risicofactor is, en iemand hoog scoort op deze factor, weet men nog niet waarom iemand effectief heeft beslist om een bepaalde handeling te stellen (*in casu* geweldspleging, religieuze groep vervoegen). Tussen “oorzaak” en “daad” zitten zogenaamde “redenen.” Redenen zijn de verhalen die een actor vertelt – over zichzelf, over zijn of haar plaats in de wereld, over die wereld – en die hem of haar motiveren in zijn of haar gedrag. Wanneer men aandacht besteedt aan de cruciale rol van “redenen” in de verklaring van sociaal gedrag heft de integratieparadox zich vlug op.
 - a. Een “goed opgeleide, welstellende” persoon kan zich betrokken voelen bij het lot van de gemeenschap waarmee hij zich identificeert. Historisch is het in ieder geval zo dat verzetsbewegingen steeds geleid werden door hoger opgeleide figuren en dat zij, ten minste op intellectueel vlak, vaak de radicalere standpunten innamen.⁴⁰
 - b. Een ander narratief mechanisme dat tussen “achterstelling” en “individuele handeling” werkzaam kan zijn, is één van “verwachtingen en teleurstelling.” Net hoger opgeleiden koesteren hogere verwachtingen, achten die (terecht) legitiem, en ervaren meer teleurstelling wanneer deze verwachtingen niet ingelost worden. Het is niet ongebruikelijk dat in zulk proces “legitieme” doelstellingen en middelen worden ingewisseld voor “illegitieme” doelstellingen en middelen.⁴¹ Het is in deze context dat het verankerende, in de ogen van de medestanders historisch betekenisvolle project van Islamitische Staat een belangrijk deel van zijn betekenis kent. Het biedt een alternatief doel voor personen wiens legitieme verwachtingen niet ingelost werden. Het is ook in deze context dat ervaringen van discriminatie (op de arbeidsmarkt, in de interactie met politiediensten, in het onderwijs) hun betekenis kennen, aangezien deze ervaringen schijnbaar bevestigen dat legitieme middelen niet voor iedereen toegankelijk zijn.
- (3) Een analyse van specifieke handelingen moet in de eerste plaats vertrekken vanuit de redenen, de narratieven die de betrokken personen zelf rond hun gedrag spinnen. In dit

opzicht moet herhaald worden dat religieuze narratieven – vaak nogal archaïsch geformuleerd – prominent aanwezig zijn. Het is mogelijk om die prominente plaats van het religieuze discours in historisch-materialistische zin weg te verklaren. Men kan opmerken dat het religieuze *réveil* een duidelijke ruimtelijke situering kent en geconcentreerd is in vaak gesegregeerde achterstandswijken, waar zich een evolutie heeft afgespeeld van sociaal-politieke naar religieuze mobilisatie, en dit proces interpreteren als een *coping strategy*, opnieuw een gevolg van teleurgestelde verwachtingen. Historisch is dit een plausibele interpretatie. Maar tegelijk miskent deze analyse de mogelijkheid dat godsdienstbeleving een autonoom belang heeft voor de betrokken personen en lijkt de interpretatie overhaast te veronderstellen dat het wegwerken van materiële maatschappelijke ongelijkheden en onrechtvaardigheden de lokroep van religieuze radicalisering noodzakelijk zal doen afnemen.

Bovenstaande analyse suggereert dat het willen wegwerken van structurele ongelijkheden en onrechtvaardigheden weliswaar zinvol is en van intrinsieke waarde, maar dat het niet als enige component kan gelden van een specifiek radicaliseringsbeleid. Het wegwerken van maatschappelijke achterstelling en discriminatie zijn wezenlijke maatschappelijke doelstellingen. Maar radicalisering is een specifiek proces dan “reactie op achterstelling” en heeft autonome dynamieken die niet tot de oorzakelijke invloed van achterstelling te herleiden zijn. De echte paradox is dat radicalisering – dat zich, zoals tijdens de hoorzittingen werd benadrukt, fysiek uit in isolement en een zich afkeren van familie en omgeving – een grote mate van betrokkenheid bij de samenleving verhuult. Radicalisering is een vorm van verzet en lijkt dit des te meer te zijn bij de hoger opgeleide geradicaliseerden.⁴² Dit wijst opnieuw op de uitdaging om hun participatie aan de samenleving, die een grote kans heeft dat ze soms dissident van karakter zal zijn, op productievere wijze te kanaliseren.

IV. Een radicaliseringsbeleid ontvouwt zich binnen een bredere samenleving en zal beïnvloeden hoe deze samenleving – en specifieke deelgroepen binnen die samenleving, inclusief de primaire doelgroep – mobiliseert rond het fenomeen radicalisering. Het valt niet uit te sluiten dat goedbedoelde initiatieven tot contraproductieve resultaten leiden.

Een beleid kan maar efficiënt zijn indien het aanvaard wordt door wie aan het beleid onderworpen wordt. Tijdens de hoorzittingen van de commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering werd geregeld opgemerkt dat de doelgroep van het Vlaamse radicaliseringsbeleid – meestal heeft men jonge moslims in gedachten – wantrouwig staat tegenover het gezag van overheidsinstanties, vaak wegens eerdere, negatieve interacties met politiediensten en andere vertegenwoordigers van de overheid. Het jeugdwerk wordt gezien als een belangrijke mediërende schakel tussen overheid en betrokken jeugd, en het is in die context niet verwonderlijk dat het jeugdwerk de mogelijkheid van een vertrouwensband wil vrijwaren en daarom terughoudend is om zijn activiteiten als radicaliseringsbeleid te hercoderen. Terwijl brede lagen van de bevolking oplossingen verwachten van de overheid voor het radicaliseringsprobleem, door maatschappelijke ontwikkelingen politieke sturing te geven, is de overheid voor sommige groepen van de bevolking een belangrijk deel van het radicaliseringsprobleem, net omdat ze de maatschappij de vorm heeft laten aannemen die ze heeft.

Een radicaliseringsbeleid is “performatief” in die zin dat het niet enkel een oplossing probeert te bieden voor een manifest probleem, maar dat het bredere maatschappelijke repercussies heeft. Specifiek verwijst de performativiteit van een radicaliseringsbeleid naar de wijze waarop het onvermijdelijk “bijdraagt aan de mobilisering van de bevolking rond het thema” radicalisering.⁴³ De bevolking is echter geen monolithische groep. De receptie van het beleid, en de verdere mobilisering rond het thema radicalisering, zal, zoals gezegd, vermoedelijk anders zijn bij de primaire doelgroep van het beleid, dan bij de bredere bevolking. De eerste groep dient bediend te worden vanwege de acute nood. Bij hen is de moeilijke oefening om geen contraproductieve maatregelen te nemen. De tweede groep zweeft wellicht tussen gevoelens van bezorgdheid, onverschilligheid en onbehagen. De reacties op uitspraken als die van de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb – die suggereerde dat wie zich niet kan vinden in de Nederlandse samenleving het vrij staat om op te rotten – geven deze mix van publieke emoties goed aan.

Het maatschappelijke onbehagen rond het radicaliseringsfenomeen is groot en reikt verder dan de begrijpelijke angst voor fysieke aanslagen. Het was een verdienste van de hoorzittingen dat quasi elke interventie – van sprekers en volksvertegenwoordigers – vertrok vanuit de assumptie dat Syriëstrijders een product van de eigen samenleving zijn en dat radicalisering, in de mate dat ze hopeloosheid of gepercipieerde toekomstloosheid uitdrukt, gecounterd moet worden met hoop, met toekomstperspectieven, en, meer algemeen, met een project voor een gedeelde, inclusieve samenleving. Ook ontstond er binnen de commissie een schijnbare consensus dat discriminatie een werkelijkheid is – op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, en in contacten met de politie – die niet langer getolereerd kan worden. De commissie situeerde de radicaliseringsproblematiek heel duidelijk binnen onze eigen samenleving.

Niettemin waren er momenten waarbij dit “eigenaarschap” van het probleem onder druk kwam te staan. Radicalisering bleef dan wel een bezorgdheid voor de eigen samenleving maar de oorzaken werden toch deels buiten de samenleving gezocht, of er werd gewezen op het “nieuwe” en “onbekende” van de problematiek. Zo bleek uit getuigenissen in de hoorzittingen rond de thema’s onderwijs en welzijn dat bij eerstelijns werkers nog de nodige “handelingsverlegenheid” bestaat, met name, zo bleek, omdat de vaak seculiere hulpverleners niet over de juiste woordenschat of het juiste referentiekader beschikken om hulp te bieden binnen het religieuze register waarin sommige van de betrokken jongeren hun problemen communiceren. Het belang van het versterken van “inter-culturele” competenties bij de hulpverleners werd vaak benadrukt. Ook werd tijdens de

hoorzittingen diversiteit door een aantal sprekers de aandacht gevestigd op de nefaste invloed van buitenlandse Islamitische stromingen in Vlaamse moskeeën en werd er benadrukt dat moet worden toegewerkt naar de ontwikkeling van een Europese, of zelfs Vlaamse Islam. Zonder de invloed van Saudische en andere buitenlandse financieringsstromen te willen ontkennen, blijft het opmerkenswaardig dat met dit argument het probleem van de radicalisering opnieuw deels geëxternaliseerd wordt.

Voor brede lagen van de bevolking geldt vermoedelijk dat ze radicalisering in nog grotere mate externaliseren. Zij ervaren “radicalisering” – zeker als maatschappelijk fenomeen – als een “alien object,” een vreemd object, “iets” dat zich in onze samenleving blijkt te bevinden, maar dat niet eigen is aan de samenleving, dat geen deel uitmaakt van de samenleving. Voor hen is radicalisering niet louter een vermeende opstap naar terroristische geweldpleging. Radicalisering is voor hen niet louter een proces dat een individu overkomt, maar wordt binnen een breder, maatschappelijk proces geplaatst dat ze “kennen” via iconische beelden – lange baarden, mannen met djeballa’s, vrouwen met niqab – en dat ze mogelijk linken aan specifieke culturele vaststellingen – berichten over holocaustontkenning en het verwerpen van de evolutieleer. Voor inwoners van de meest direct betrokken steden – autochtoon en allochtoon – wordt deze perceptie verder gevoed door rechtstreekse waarnemingen. Die kunnen een en ander helpen nuanceren (zoals ook achtergrondreportages in de media dat potentieel kunnen), maar ze kunnen ook bevestigend werken, in die mate dat hun ervaring van de eigen stad binnen een (groten)deels gesegregeerd kader gebeurt. Onbehagen ten aanzien van radicalisering – als maatschappijvreemd ervaren object – is eerder te verwachten dan niet en moet erkend worden.

Zelfs indien een avant-gardistische houding van de commissie ter bestrijding van gewelddadige radicalisering wenselijk is – omdat ze het feit aanvaardt en als uitgangspunt neemt dat radicalisering een fenomeen van eigen bodem is – is het noodzakelijk dat ze van dit onbehagen, waaraan ze zelf niet volledig ontsnapt, akte neemt. De samenleving, die in toenemende mate gekenschetst wordt als zijnde superdivers, is zich aan het “zetten” en de overheid speelt een belangrijke rol in het overwaken van dit proces. Het is in deze context dat de tijdens de hoorzittingen uitgebreid gevoerde discussies over de erkenning van moskeeën en de inrichting van imamopleidingen, maar evenzeer over de mogelijke inrichting van een vak “burgerschap” hun ware betekenis krijgen, meer dan in het proberen voorkomen van terroristische daden. De vraag hier is hoe deze initiatieven vorm te geven zonder de segregatie en de vervreemding (van eender welke partij) verder in de hand te werken. “Contraproductiviteit,” en niet enkel met betrekking tot het voorkomen van radicalisering van individuen, loert hier om de hoek.

Misschien wel de moeilijkste oefening dient zich aan bij het ontwikkelen van *counter-narratives* of tegennarratieven, net omdat dit een bewust performatieve daad is, die wil “manipuleren” hoe over het thema radicalisering, over godsdienst, maatschappij en democratie wordt nagedacht. Het is wat vreemd om over tegennarratieven te spreken wanneer deze narratieven door de overheid worden ontwikkeld. Een tegennarratief kan maar bestaan in relatie tot een dominant of *master* narratief.⁴⁴ De overheid vindt aansluiting bij dominante groepen in de samenleving en articuleert (en legitimeert) het dominante narratief. Onderdrukte groepen kopen zich enige vrijheidsgraden door een tegennarratief te ontwikkelen, waarin ze zichzelf daadkracht en een toekomst toeschrijven, of ontwikkelen een tegennarratief om weerstand te bieden, door de dominante interpretatie van de maatschappelijke werkelijkheid aan te kaarten. Wanneer men een *counter-narrative* wil ontwikkelen tegen het narratief van Islamitische Staat (meestal “propaganda” genoemd) is het bijzonder belangrijk te beseffen dat het discours van Islamitische Staat (of andere groeperingen, zoals Sharia4Belgium) als tegennarratief geldt voor de betrokken jongeren. De inschatting dat Jihadisme een jeugdcultuur is, wijst in dezelfde richting, aangezien het hier duidelijk een subversieve jeugdcultuur betreft. Vanuit de overheid een tegennarratief aanbieden tegen een tegennarratief loopt het gevaar als huichelachtig ervaren te worden en daarom contraproductief te werken.

Bovenstaande bedenkingen nemen niet weg dat de Vlaamse Overheid zich in dit veld moet begeven. Wel betekent het dat wanneer het zich in dit “communicatieve veld” begeeft, bewust moet zijn van enkele valkuilen. We sommen een viertal afwegingen op.

(1) tegennarratieven in de deradicaliseringsfase zullen van een andere aard zijn dan tegennarratieven in de preventieve fase. Wellicht is het wenselijk om het gebruik van deze term tot deze laatste vorm te beperken. Deradicalisering, zeker wanneer de betrokken persoon lange tijd in oorlogsgebied vertoefde, vraagt om een therapeutische aanpak, zoals Erik de Soir duidelijk maakte tijdens zijn bijdrage aan de hoorzittingen. Die therapeutische context vraagt om aangepaste therapeutische methoden. Een tegennarratief situeert zich daarentegen primair in de publieke sfeer.

(2) de ontwikkeling van tegennarratieven, en de vormgeving van de implementatie ervan, zal altijd stoten op een dilemma van legitimiteit. Legitieme vertolkers van het tegennarratief in de ogen van de overheid hoeven geen legitieme vertolkers te zijn in de ogen van de doelgroep. Meer nog, in de mate dat het tegennarratief geassocieerd wordt met de overheid, zal het vestigen van legitimiteit een moeilijke klus zijn.

(3) men moet waken over de oprechtheid van narratieven. Indien een discrepantie wordt ervaren tussen woord en daad, zal dit vervreemding en radicalisering in de hand werken. Dit geldt zowel voor discours over de eigen samenleving (inclusieve samenleving versus discriminatie), als voor het voornemen om aan publieksdiplomatie te zullen doen. Publieksdiplomatie, waarbij een overheid zich rechtstreeks richt tot de bevolking van een ander land, wordt snel ervaren als propaganda indien het eigenlijke buitenlandse beleid te veel losgekoppeld is van het publieksdiplomatieke discours.

(4) men moet beseffen dat de overheid het “spel van narratieven” (wie, wat, hoe), en bij uitbreiding het proces van maatschappelijke ontwikkeling, slechts in beperkte mate kan sturen. Vlaanderen is een open samenleving in dubbele zin. Vlaanderen zit ingebed in een ruimere wereld en zal altijd invloed uit deze wereld binnen krijgen. Vlaanderen is ook een open samenleving in die zin dat het, tenminste aspiratief, verschillende stemmen aan het woord wil laten. Een deel van het Vlaamse tegennarratief moet zijn dat dissidente tegennarratieven “tegen” Vlaanderen gehoord en erkend worden. Het cultiveren van burgerschap, van retorische vaardigheid, en van luistervaardigheid, is hiervoor een voorwaarde. In de mate dat het Vlaamse onderwijs en de (lokale) overheden zulke praktijken helpen tot stand brengen, zal Vlaanderen zich minder bezig houden met het ontwikkelen van tegennarratieven dan met het onrechtstreeks faciliteren van de ontwikkeling van voor de overheid moeilijk controleerbare narratieven.

3 Suggesties voor een beleidsgerichte onderzoeksagenda

De *sense of urgency* rond het fenomeen van radicalisering is momenteel groot. Lokale besturen vragen om meer (financiële) ondersteuning. De Vlaamse regering nam een eerste reeks initiatieven en bereidt de verdere ontwikkeling ervan voor. Het parlement wil spoedig een resolutie stemmen die de regering zal adviseren hoe haar verdere radicaliseringsbeleid vorm te geven. Tegelijk leeft de inschatting sterk dat het probleem van radicalisering niet snel uit onze samenleving zal verdwijnen. In ieder geval is tijdens bovenstaande analyse en tijdens de hoorzittingen duidelijk gebleken dat op een aantal punten nog onzekerheid heerst over wat het precies is dat men wil oplossen en welke oplossingen best werken. Meer onderzoek is nodig, niet om het nemen van beleidsinitiatieven uit te stellen, maar veeleer om de toekomstige ontwikkeling van het Vlaamse radicaliseringsbeleid blijvend te informeren. Het voornemen van de regering om een onderzoeksagenda rond radicalisering vorm te geven is daarom wenselijk.

Op basis van bovenstaande analyse, en vanuit het onderzoeksmatige perspectief eigen aan een onderzoekinstelling, zien we vijf belangrijke pistes voor verder beleidsgericht onderzoek. De opsomming die volgt, wil op geen enkele manier exhaustief zijn.

Een eerste groep voorstellen beoogt een verdere verfijning van ons empirisch inzicht in het radicaliseringsfenomeen en in de mogelijke maatschappelijke repercussies van een radicaliseringsbeleid. Een tweede groep beoogt meer praktische ondersteuning aan de ontwikkeling of hercalibratie van specifieke instrumenten voor het radicaliseringsbeleid in Vlaanderen.

De motieven en legitimerende verhalen van migranten naar Islamitische Staat, van strijders en van thuisblijvers

Doorheen de analyse legden we nadruk op het belang om de redenen die Syriëgangers zelf opgeven te kennen en begrijpen. We opperden enkele keren dat de religieuze dimensie hierbij correct gewaardeerd moet worden. De prominente aanwezigheid van een religieus discours en religieuze parifernalia motiveerden ons om het belang van religie in ieder geval niet weg te definiëren. Een correcte waardering van de motieven van Syriëgangers vraagt dat hypothesen getoetst worden aan empirische data en dat hun legitimerende verhalen vergeleken worden met het discours van, evenzeer “geradicaliseerde”, thuisblijvers. Op basis van zulke data zullen we verder inzicht krijgen in het primaire beleidsobject van elk radicaliseringsbeleid.

De perceptie van radicalisering en radicaliseringsbeleid bij jongeren

Veel jongeren, zeker in de primaire doelgroep van het preventieve radicaliseringsbeleid, koesteren wantrouwen ten aanzien van de overheid. Een radicaliseringsbeleid dreigt dit wantrouwen verder te voeden. Net omdat een radicaliseringsbeleid bijdraagt aan de mobilisering rond radicalisering, vaak via onbedoelde effecten, is het zinvol om de receptie van dit beleid in kaart te brengen. Een

onderzoek bij jongeren – zeker in de gebieden waar het probleem van radicalisering het sterkst leeft, kan helpen begrijpen hoe radicalisering en radicaliseringsbeleid in min of meerdere mate nieuwe maatschappelijke breuklijnen tot stand brengt.

De mogelijkheden en grenzen van counternarratives en publiekdiplomatie

Geconfronteerd met de sterke communicatieve aanwezigheid van Islamitische Staat en andere radicale Islamitische groeperingen, zeker op het internet, gaan vaak stemmen op om als overheid tegennarratieven tegen deze radicale stemmen te ontwikkelen. Op internationaal vlak wordt gewag gemaakt van de nood aan meer publiekdiplomatie. Tegelijk is er net in deze domeinen een grote kans op contraproductieve initiatieven. Daarom is het wenselijk dat onderzocht wordt of en hoe dergelijke initiatieven zinvol vormgegeven of ondersteund kunnen worden vanuit de overheid.

Het verzamelen en evalueren van buitenlandse initiatieven

Radicalisering is geen louter Vlaams probleem, maar ten minste ook een Europees probleem. Het Vlaamse beleid kan zich laten inspireren door eerdere buitenlandse initiatieven, of door initiatieven van de Franstalige gemeenschap. Vaak wordt goedkeurend verwezen naar specifieke buitenlandse initiatieven, zoals het Aarhus programma in Denemarken en het Hayat project in Duitsland. Tijdens de hoorzittingen werd evenwel nooit helemaal duidelijk wat de precieze invulling van deze programma's is, noch waarop deze positieve evaluatie gestoeld was. Het zou wenselijk zijn om bepaalde als "goed" gekwalificeerde programma's van naderbij te bestuderen, waarbij bijzondere aandacht moet worden besteed aan hoe de programma's beleefd worden door de eerstelijns werkers die ze implementeren en door de doelgroep ervan. Ook is het belangrijk om zicht te krijgen op de grenzen en de negatieve ervaringen binnen deze programma's.

De hervorming van het beroeps- en dienstgeheim in onderwijs, jeugd- en welzijnswerk en de gevolgen voor de vertrouwensband

In een preventief radicaliseringsbeleid wordt veel verwacht van welzijnswerkers, jeugdwerkers en onderwijzend personeel. Ze worden ingeschakeld in zowel de operationele preventie van radicalisering en extremisme, aangezien ze worden gevraagd aan vroege detectie te doen, als de structurele preventie, aangezien zij in hun dagelijkse werk de toekomstige samenleving vorm geven. Vaak ervaren de betrokken personen een spanning tussen deze twee vormen van betrokkenheid bij het radicaliseringsbeleid. De voorstellen over de hervorming van het beroeps- en dienstgeheim drijft deze spanning op de spits, aangezien de hervorming soms noodzakelijk wordt geacht om de operationele preventie te verbeteren, maar nefast wordt geacht met betrekking tot de structurele preventie omdat ze de vertrouwensband tussen professionals en jongeren onder druk zet. Een grondig onderzoek naar dit dilemma, dat aandacht heeft voor zowel de juridische aspecten als voor de ervaringen en overwegingen van de betrokken actoren kan helpen om de inzet, voor- en nadelen van de mogelijke beleidskeuzes uit te klaren.

Eindnoten

- ¹ Ragazzi, Francesco. 2014. Towards 'Policed Multiculturalism'? Counter-radicalization in France, the Netherlands and the United Kingdom. *Les etudes du Ceri*. Parijs: Centre d'Etudes et de Recherches Internationales.
- ² Ragazzi, Francesco. 2014. Towards 'Policed Multiculturalism'? Counter-radicalization in France, the Netherlands and the United Kingdom. *Les etudes du Ceri*. Parijs: Centre d'Etudes et de Recherches Internationales, p. 10.
- ³ Pieters, Piet. 2005. De strijd tegen het terrorisme, het extremisme en het radicalisme. *Panopticon* 5
- ⁴ Reinares, Fernando. 2009. Jihadist Radicalization and the 2004 Madrid Bombing. <https://www.ctc.usma.edu/posts/jihadist-radicalization-and-the-2004-madrid-bombing-network>.
- ⁵ Handelingen Plenaire Vergadering. 17/04/2013, *Actualiteitsdebat over het ronselen van jongeren om deel te nemen aan de burgeroorlog in Syrië*, Brussel: Vlaams Parlement, pp. 7-33.
- ⁶ Vermeersch, Jelle. 2013. Syriëzake: interview met Hans Bonte. *Humo* (26 november 2013).
- ⁷ Homans, Liesbeth. 2014. *Conceptnota Betreft: preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*. Brussel: Vlaamse Regering.
- ⁸ United Nations Security Council. 2014. *Resolution 2178 (2014)*, p. 6-7.
- ⁹ Rb. Antwerpen 11 februari 2015, FD35.98.47-12 – AN35.F1.1809-12, F° 48-49.
- ¹⁰ Rb. Antwerpen 11 februari 2015, FD35.98.47-12 – AN35.F1.1809-12, F° 50.
- ¹¹ Homans, Liesbeth. 2015. Presentatie Conceptnota "preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme. *Commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 4 maart 2015, videoverslag commissievergadering: <https://www.youtube.com/watch?v=7tUDPSYZHAI>.
- ¹² Ruthven, Malise. 2015. Lure of the Caliphate. <http://nybooks.com>
- ¹³ Benyaich, Bilal. 2015. #Radicalisme #Extremisme #Terrorisme. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, pp. 26-29.
- ¹⁴ Jones, Seth. 2013. Syria's growing jihad. *Survival: Global Politics and Strategy*. 55 (4): 53-72.
- ¹⁵ Jarabeen, Yosef. 2015. The emerging Islamic State: Terror, territoriality, and the agenda of social transformation. *Geoforum* 58: 51-55.
- ¹⁶ Kurth Cronin, Audrey. 2015. ISIS is Not a Terrorist Group: Why Counterterrorism Won't Stop the Latest Jihadist Threat. *Foreign Affairs* 94 (2): 87-98.
- ¹⁷ Napoleoni, Loretta. 2014. *The Islamist Phoenix: The Islamic State and the Redrawing of the Middle East*. New York/Oakland: Seven Stories Press, p. 106-107.
- ¹⁸ Hoyle, Caroline, Alexandra Bradford & Ross Frenett. 2015. *Becoming Mulan? Female Western Migrants to ISIS*. London: Institute for Strategic Dialogue.
- ¹⁹ Hoyle, Caroline, Alexandra Bradford & Ross Frenett. 2015. *Becoming Mulan? Female Western Migrants to ISIS*. London: Institute for Strategic Dialogue.
- ²⁰ Art. 6 facultatief protocol bij het verdrag inzake de rechten van het kind over de betrokkenheid van kinderen in gewapende conflicten, BS 29 april 2002.
- ²¹ Vgl. Dierickx, Guido. 2007. *De buitenkant van de religie: een menswetenschappelijke rondleiding*. Antwerpen: Garant.
- ²² Vgl. Crone, Manni. 2014. Religion and Violence: Governing Muslim Militancy through Aesthetic Assemblages. *Millennium: Journal of International Studies* 43 (1): 291-307.
- ²³ Müller, Harald, Irene Weipert-Fenner, Janusz Biene, Prsika Daphi, & Maik Fielitz. 2015. *Stellungnahme vorbereitet für die Anhörung im Hessischen Landtag zum Thema "Islamismus/Salafismus"*. Frankfurt: Prif, p. 14.
- ²⁴ Homans, Liesbeth. 2014. *Conceptnota Betreft: preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*. Brussel: Vlaamse Regering.
- ²⁵ Israel, Jonathan. 2001. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.
- ²⁶ Haines, Herbert. 1984. Black radicalization and the funding of civil rights, 1957-1970. *Social Problems* 32 (1): 31-43.
- ²⁷ Voor een klassieke studie, zie James, William. 2008 (1916). *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. Rocville, Maryland: Arc Manor.
- ²⁸ McDonald, Laura Zahra. 2011. Securing Identities, Resisting Terror: Muslim Youth Work in the UK and its Implications for Security. *Religion, State, and Society* 39 (2-3): pp. 148-149.
- ²⁹ Ruthven, Malise. 2004. *Fundamentalism: The Search for Meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- ³⁰ Müller, Harald, Irene Weipert-Fenner, Janusz Biene, Prsika Daphi, & Maik Fielitz. 2015. *Stellungnahme vorbereitet für die Anhörung im Hessischen Landtag zum Thema "Islamismus/Salafismus"*. Frankfurt: Prif
- ³¹ Olsson, Susanne. 2012. Swedish Puritan Salafism: A Hijra Within. *Comparative Islamic Studies* 8 (1-2): 71-92.
- ³² Müller, Harald, Irene Weipert-Fenner, Janusz Biene, Prsika Daphi, & Maik Fielitz. 2015. *Stellungnahme vorbereitet für die Anhörung im Hessischen Landtag zum Thema "Islamismus/Salafismus"*. Frankfurt: Prif, p. 16.

- ³³ Vermeulen, Floris & Frank Bovenkerk. 2012. *Engaging with Violent Islamic Extremism: Local Policies in West European Cities*. Den Haag: Eleven International Publishers.
- ³⁴ Cifuentes, Rocio. 2015. Challenging far-right extremism: The other side of the coin? 123-138 in Christopher Baker-Beall, Charlotte Heath-Kelly & Lee Jarvis (eds.), *Counter-Radicalisation: Critical Perspectives*. London: Routledge.
- ³⁵ Homans, Liesbeth. 2014. *Conceptnota Betreft: preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*. Brussel: Vlaamse Regering.
- ³⁶ Van San, Marion. 2015. Hoe beter geïntegreerd, hoe meer kans op radicalisering. *De Standaard*, 02 februari 2015.
- ³⁷ De Ceulaer. Joël. 2015. De Vlaamse grondstroom volgens socioloog Mark Elchardus. *Knack*, 10 maart 2015, pp. 8-13.
- ³⁸ Geciteerd in Van der Gracht, Kris. 2015. Ook hooggeschoolde en goed geïntegreerde inwoners kunnen radicaliseren. *Ring-TV* 03 februari 2015, www.ringtv.be
- ³⁹ Vgl. Lurie, Alison. 2015. In the Air of Baxter's Bridge. *New York Review of Books* LXII (4), p. 51.
- ⁴⁰ Vgl. Baud, Michiel en Rosanne Rutten (eds.). 2004. *Popular Intellectuals and Social Movements: Framing Protest in Asia, Africa and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ⁴¹ Vgl., Merton, Robert. 1957. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press, pp. 185-248.
- ⁴² Deary, Melissa. 2010. *Radicalization: The Life Writings of Political Prisoners*. London: Routledge, p. 195.
- ⁴³ COT Instituut voor Veiligheid- en Crisismanagement & Centre for Terrorism and Counterterrorism.aan de Universiteit Leiden, Campus Den Haag. 2012. *Beperken Maatschappelijke Onrust bij Terreurdreiging en Extreem Geweld: Hulpmiddel voor Onrustbeperkend Overheidsoptreden*. Den Haag: AIVD.
- ⁴⁴ Bamberg, Michael & Molly Andrews (eds.). 2004. *Considering counter-narratives: narrating, resisting, making sense*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

COLOFON

Auteur:

Jorg Kustermans

Eindredactie:

Tomas Baum
Wies De Graeve

Met dank aan:

Bram Bruynseels en Jan-Jakob Muyls

Lay-out:

Gamma nv

Drukwerk:

Drukkerij van het Vlaams Parlement

Verantwoordelijke uitgever:

Tomas Baum, Leuvenseweg 86, 1000 Brussel

Brussel, 24 maart 2015

ISBN 9789078864745

Disclaimer

Hoewel door het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid werd betracht bij de redactie van dit document, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke vergissingen of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit document maakt.

Vlaams Vredesinstituut

Leuvenseweg 86

1000 Brussel

tel. +32 2 552 45 91

vredesinstituut@vlaamsparlement.be

www.vlaamsvredesinstituut.eu

Het Vlaams Vredesinstituut werd bij decreet opgericht door het Vlaams Parlement als onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek. Het Vredesinstituut voert wetenschappelijk onderzoek uit, documenteert relevante informatiebronnen, en informeert en adviseert het Vlaams Parlement en het brede publiek over vredesvraagstukken.